

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.42>

ПОРУШЕННЯ ПРАВ ПІДОЗРЮВАНОВОГО (ОБВИНУВАЧЕНОГО) У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ (АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЄСПЛ)

Кузьмінський О.О.,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
<https://orcid.org/0000-0001-6645-0619>

Кузьмінський О.О. Порухення прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні (аналіз практики ЄСПЛ).

Забезпечення захисту усіх прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні, який має невід'ємні права, свободи та гарантовані законом інтереси, є одним із основних завдань судових і правоохоронних органів у межах реалізації принципу людиноцентричності. Метою дослідження було встановлення ефективності правозастосування норм, що забезпечують права підозрюваних (обвинувачених) в Україні на основі аналізу відповідних рішень ЄСПЛ, та надання пропозицій щодо її підвищення. На практиці під час здійснення досудового розслідування та судового розгляду непоодинокі порушення прав вказаних осіб, які закріплені у національному та міжнародному законодавстві, що свідчить про недостатню ефективність правозастосування. Встановлено, що кримінальне процесуальне законодавство України корелюється із нормами міжнародних нормативно-правових актів, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в частині забезпечення прав підозрюваних (обвинувачених) у кримінальному провадженні. Пропозицією у результаті проведеного дослідження є підготовка працівників державних органів у сфері реалізації норм КПК з урахуванням людиноцентричності і обов'язку урахування у своїй діяльності практики ЄСПЛ з метою недопущення нових аналогічних (чи подібних) порушень прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні. Дане дослідження не вичерпує усіх проблем, пов'язаних із порушенням прав підозрюваних (обвинувачених) у кримінальному провадженні, але ним відкриваються перспективи подальших пошуків у цій сфері.

Ключові слова: обвинувачений, підозрюваний, кримінальне провадження, права людини, судова практика, ЄСПЛ, право на професійний захист, право на ефективний засіб юридичного захисту, право на особисту свободу і недоторканність, право на повагу до приватного і сімейного життя, право на недоторканність житла, право на таємницю кореспонденції, людиноцентричність.

Kuzminsky O.O. Violation of the rights of the suspect (accused) in criminal proceedings (analysis of ECtHR practice).

Ensuring the protection of all the rights of a suspect (accused) in criminal proceedings, who has inherent rights, freedoms and interests guaranteed by law, is one of the main tasks of judicial and law enforcement agencies within the framework of the implementation of the principle of human-centeredness. The purpose of the study was to establish the effectiveness of law enforcement of the norms that ensure the rights of suspects (accused) in Ukraine based on the analysis of relevant decisions of the ECtHR, and to provide suggestions for its improvement. In practice, during the pre-trial investigation and trial, there are frequent violations of the rights of the specified persons, which are enshrined in national and international legislation, which indicates insufficient effectiveness of law enforcement. It has been established that the criminal procedural legislation of Ukraine is co-used with the norms of international normative legal acts, in particular the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, in terms of ensuring the rights of the violated (accused) in criminal proceedings. The proposal as a result of the conducted research is the training of employees of state bodies in the field of implementation of the norms of the Criminal Procedure Code, taking into account people-centeredness and the obligation to take into account the practice of the ECHR in

their activities in order to prevent new similar (or similar) violations of the rights of the suspect (accused) in criminal proceedings. This study does not exhaust all the problems associated with the violation of the rights of suspects (accused) in criminal proceedings, but it opens up prospects for further research in this area.

Key words: accused, suspect, criminal proceedings, human rights, judicial practice, ECHR, right to professional protection, right to an effective means of legal protection, right to personal freedom and integrity, the right to respect for private and family life, the right to inviolability of housing, the right to secrecy of correspondence, human-centeredness.

Постановка питання. Сучасний розвиток законодавчої та правозастосовної практики в умовах євроінтеграції має основним своїм принципом людиноцентричність, в основі якого лежить визнання людини, її життя і здоров'я, прав, свобод і законних інтересів найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). Це стосується усіх сфер життя, у тому числі і сфери кримінальної юстиції.

Одним із найважливіших напрямків діяльності органів кримінальної юстиції є притягнення особи до відповідальності за вчинення кримінального правопорушення. При цьому потрібно забезпечити захист усіх прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні, оскільки він, як і будь-який інший учасник провадження, також має невід'ємні права, свободи та гарантовані законом інтереси. Відповідно права підозрюваного (обвинуваченого), поряд із гарантованим забезпеченням у законодавстві, мають бути чітко і своєчасно роз'яснені і реалізовані під час застосування кримінально-правових та кримінальних процесуальних норм.

Але на практиці під час затримання підозрюваного, досудового розслідування і встановлення ознак суб'єкта вже у ролі обвинуваченого, судового розгляду справи відбувається порушення прав, свобод і законних інтересів вказаного учасника кримінального провадження. При цьому, варто зазначити, що ці випадки є непоодинокі, а ефективність захисту прав підозрюваного (обвинуваченого, підсудного) потребує удосконалення, що обумовлює актуальність даного питання. У доктрині кримінального права та процесу основна увага приділяється порушенню права підозрюваного (обвинуваченого) на належний захист. Натомість порушення інших прав цього учасника провадження залишаються практично за межами досліджень. Це обумовлює визначення основного напрямку даної роботи, а саме встановлення інших прав підозрюваного (обвинуваченого), які порушуються, і аналіз практики ЄСПЛ з цих питань.

Огляд літератури. Питанню забезпечення прав обвинувачених (підозрюваних, підсудних) у кримінально-процесуальній та кримінально-правовій доктринах присвячено досить велику кількість досліджень. Зокрема, проблеми захисту прав цих суб'єктів вивчали Д. Вітаускас, В.К. Волошина, Ю.М. Грошевий, С.В. Повзик, В.М. Тертишник, Ю.П. Янович та інші вчені. Окремо аналізувалися питання забезпечення права на захист вказаних учасників кримінального провадження – тут можна назвати таких вчених, як О.А. Банчук, Т. Волошанівська, І.В. Гловюк, О.М. Дроздов, І.М. Зубач, О.В. Климович, С.О. Ковальчук, П.М. Маланчук, О.В. Малахова, Т.М. Мирошниченко, В.О. Попелюшко, Т.І. Фулей, О.Г. Яновська та інші.

Незважаючи на досить велику кількість досліджень у межах окресленої проблематики, відкритими залишаються питання забезпечення усіх прав підозрюваних (обвинувачених), закріплених у відповідних національних та міжнародних нормативно-правових актах, у кримінальному провадженні.

Мета і завдання. Метою даного дослідження буде встановити ефективність правозастосування норм, що забезпечують права підозрюваних (обвинувачених) в Україні на основі аналізу відповідних рішень ЄСПЛ, та надання пропозицій щодо її підвищення. У межах поставленої мети у ході дослідження будуть вирішені такі завдання, як: визначення прав і свобод підозрюваного (обвинуваченого), які порушуються у кримінальному провадженні; аналіз офіційних статистичних даних щодо рішень, винесених ЄСПЛ у справах про порушення прав підозрюваних (обвинувачених) як в Україні, так і в інших країнах.

Виклад основного матеріалу. Підозрюваний (обвинувачений), як вже вказувалося, має такі ж права (із певними законодавчо визначеними обмеженнями), як і інші учасники, незважаючи на те, що його статус у кримінальному провадженні має так би мовити «негативне забарвлення». Але варто зазначити, що далеко не завжди дотримання прав підозрюваних (обвинувачених) відбувається на практиці під час здійснення процесуальних дій на різних етапах кримінального провадження.

Як вже вказувалося вище, у переважній більшості досліджень основна увага приділяється порушенню такого права підозрюваного (обвинуваченого) як права на захист. І практично не приділяється увага питанням порушення інших основоположних прав, свобод і законних інтересів цих учасників

провадження. Ці права, свободи та інтереси впливають із основних засад кримінального провадження, які визначені на законодавчому рівні у Конституції та у Кримінальному процесуальному кодексі України.

Право на професійний захист (доступ до адвоката, позбавлення права обрати захисника (адвоката) чи отримати безоплатну юридичну допомогу), яке найчастіше порушується щодо підозрюваного (затриманого, обвинуваченого), закріплене у ст. 63 Конституції України, ст. 20 КПК, а також у ч. 3 ст. 6 (кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права ... захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або - за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника - одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1] (далі - Конвенція). За офіційними статистичними даними ЄСПЛ виносить найбільше рішень саме з приводу порушення цього права. Так, зокрема, у 2018 році було 63 звернення громадян до ЄСПЛ з України, 53 звернення з Туреччини, 21 звернення з Румунії, по 11 з Греції та Угорщини, по 1 з Люксембурга та Ірландії [3]; у 2019 році – 58 звернень з України, по 27 з Молдови та Угорщини, 17 з Туреччини, 11 з Румунії, 10 з Греції, по 1 з Нідерландів, Сан-Марино, Ірландії [4]; у 2020 році – 28 звернень з України, 24 з Туреччини, 15 з Молдови, 14 з Румунії, 9 з Греції, 7 з Угорщини, по 1 з Сан-Марино, Кіпру та Ірландії [5].

Про необхідність більш ефективного забезпечення реалізації підозрюваним (обвинуваченим) свого права на захист свідчать і рішення ЄСПЛ щодо порушень права підозрюваного (обвинуваченого) на належний юридичний захист. Так, зокрема, можна привести Рішення ЄСПЛ по справі «Аграчова та інші проти України» від 6 грудня 2018 р., згідно з яким суд одноголосно прийняв рішення на користь заявника і виніс рішення про сплату державою компенсації у вказаній у заяві та додатках суми [8]. 10 червня 2021 року ЄСПЛ виніс рішення по справі «Бало-Балицький та інші проти України» щодо порушення ч. 1 ст. 6 та ст. 13 Конвенції у зв'язку з відсутністю ефективного засобу юридичного захисту із зобов'язанням держави сплатити суми компенсації [8]. Серед рішень ЄСПЛ по порушенню вказаного вище права підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні також можна назвати і рішення по справах «Васильков проти України» від 22 вересня 2022 року; «Головко проти України» від 23 січня 2020 року; «Дацьков та інші проти України» від 24 лютого 2022 року та інші [8]. Тут також можна назвати і рішення по справах про порушення ст. 6 Конвенції в інших країнах, а саме: «Шубінський проти Словенії» від 18 січня 2007 р.; «Вера Фернандес-Уїдобро проти Іспанії» від 06 січня 2010 р.; «Корреїя де Матос проти Португалії» від 04 квітня 201 р.; «Лагерблом проти Швеції» від 14 січня 2003 р. [2] та інші.

Крім того можуть порушуватися і інші права і свободи підозрюваних (обвинувачених), про які практично не згадується у відповідних дослідженнях. В першу чергу, це право на свободу, оскільки особа може бути позбавлена права на місце перебування, вільного пересування поза вимогами закону (наприклад, перевищення термінів тримання під вартою, незаконне чи з порушенням законних вимог затримання, незаконне поміщення у спеціалізовані заклади тримання підозрюваних, обвинувачених, підсудних тощо), а також неповідомлення при затриманні про причини арешту, не роз'яснені права, не надається захисник. Право на свободу закріплене у ст. 29 «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність» Конституції України, в якій вказано, що «Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом», у ст. 12 КПК та ст. 5 Конвенції. Звернень щодо порушення цього права дещо менше, ніж у попередньому випадку, але теж достатньо: у 2018 році було 45 звернень громадян до ЄСПЛ з України, 29 з Туреччини, 14 з Молдови, 6 з Греції, 2 з Угорщини, по 1 з Румунії, Люксембургу та Албанії [3]; у 2019 – 54 звернення з України, 16 з Туреччини, 9 з Молдови, по 5 з Греції і Угорщини, 2 з Румунії, 1 з Данії [4]; у 2020 році – 49 звернень з України, 16 з Туреччини, 8 з Угорщини, 6 з Болгарії, 2 з Молдови, 1 з Румунії [5].

Щодо порушень положень ст. 5 Конвенції, то ЄСПЛ винесена досить велика кількість відповідних рішень щодо України. Так, наприклад, 2 березня 2023 року було винесено рішення по справі «Дишук та інші проти України», згідно з яким було підтверджено положення ст. 5 Конвенції у частині незаконного тримання заявників під вартою і винесено рішення щодо стягнення з держави на користь заявників визначеної у відповідних документах суми [8]. Також рішення щодо порушення п. 3 ст. 5 Конвенції було винесено ЄСПЛ по справі «Бідашко і Сагайдак проти України» від 10 червня 2021 року, у якому було констатовано надмірну тривалість тримання під вартою під час досудового розслідування із зобов'язанням сплатити державою заявникам визначеної суми [7]. Згідно із рішенням ЄСПЛ від

18 червня 2020 року у справі «Завадський та інші проти України» державою у особі представників відповідних органів у кримінальному провадженні були порушені пункти 1, 3 (тримання під вартою під час досудового розслідування заявників було незаконними та необґрунтованими) та пункт 5 статті 5 Конвенції (відсутність забезпеченого правовою санкцією права на відшкодування за незаконне тримання заявників під вартою), внаслідок чого було постановлено виплату визначеної суми Україною заявникам [7]. Серед інших рішень ЄСПЛ по порушенню ст. 5 Конвенції можна назвати: «Іванов та інші проти України» від 10 листопада 2022 року, «Кирилов проти України» від 27 травня 2021 року, «Конопльов проти України» від 28 січня 2021 року, «Романов проти України» від 28 травня 2020 року та інші [7]. Також ЄСПЛ виносив рішення і щодо порушень права на свободу і особисту недоторканість в інших країнах: «Медведев та інші проти Франції» від 29 березня 2010 року; «Гловецький проти Польщі» від 04 жовтня 2001 р.; «Вренчев проти Сербії» від 23 вересня 2008 р.; «Корнейкова проти України» від 19 січня 2012 р.; «Галь проти України» 16 квітня 2015 р. [2] тощо.

Досить часто порушується право підозрюваного (обвинуваченого) на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції, що допускається лише у випадках, передбачених законом, що встановлюється ст. 8 Конвенції. Ці права гарантуються цілою низкою норм Конституції України, зокрема, ст. 30 «Кожному гарантується недоторканність житла», відповідно до якої «не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду», ст. 31 у відповідності до положень якої кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції», ст. 32, за якою «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України, не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини». Також це право передбачене і у низці кримінальних процесуальних принципів: недоторканність житла чи іншого володіння особи (ст. 13); таємниця спілкування (ст. 14), невтручання у приватне життя (ст. 15), недоторканність права власності (ст. 16). Втручання в приватне і сімейне життя, житло, порушення таємниці переписки, телефонних розмов тощо допускається лише у передбачених законом випадках. Справ за позовами по ст. 8 Конвенції значно менше, ніж за попередні, але теж достатньо: у 2018 році було зареєстровано 12 звернень громадян до ЄСПЛ з України, 8 з Туреччини, 6 з Румунії, 3 з Болгарії, по 2 з Угорщини і Молдови, по 1 з Естонії та Норвегії [3]; у 2019 – 9 звернень з України, 11 з Угорщини, по 4 з Молдови та Румунії, 2 з Болгарії, по 1 з Угорщини, Франції, Естонії [4]; у 2020 – по 3 звернення з України та Угорщини, 11 з Туреччини, 10 з Румунії, 7 з Болгарії, 2 з Молдови [5].

Деяко менше рішень (відповідно до меншої кількості звернень, про що йшлося вище) винесено ЄСПЛ у справах по порушенню прав підозрюваних (обвинувачених) в Україні, передбачених ст. 8 Конвенції. Рішенням ЄСПЛ від 15 жовтня 2020 року у справі «Старишко проти України» було постановлено, що було наявне обмеження прав заявника на побачення під час тримання його в установі виконання покарань у 2000–2014 роках, внаслідок чого держава зобов'язується компенсувати заявнику чітко визначену суму [9]. У справі «Власенко проти України» від 3 лютого 2022 року ЄСПЛ постановив, що державою Україною було порушено право заявника, передбачене ст. 8 Конвенції, оскільки мав місце незаконний та свавільний доступ прокуратури до його банківських документів, здійснений у ході кримінального провадження у зв'язку зі ствердженням невиконання рішення національного суду [9]. У рішенні ЄСПЛ по справі «Панченко та інші проти України» від 14 жовтня 2021 року вказано, що позбавлення заявників можливості бачитися зі своїми родичами у зв'язку із поміщенням до віддалених установ виконання покарань та відмова органів державної влади у задоволенні їхніх заяв про переведення, порушило їхні права за статтею 8 Конвенції [9]. ЄСПЛ у своєму рішенні від 15 вересня 2022 року «Станіслав Луценко проти України» констатував порушення положень ст. 8 Конвенції, врахувавши, що дисциплінарні стягнення, які призвели до застосування до заявника суворішого режиму відбування покарання, а також рішення про неодноразове переведення заявника до інших колоній не мали законних підстав [9]. Тут також приведемо у якості прикладу рішення ЄСПЛ у справах «Полторацький проти України» від 22 квітня 2021 року, «Краснюк проти України» від 17 грудня 2019 року та інші [9].

І ще одне право, з приводу порушення якого розглядаються справи в ЄСПЛ – це право, передбачене ст. 13 Конвенції «Право на ефективний засіб юридичного захисту», яке гарантує надання особі можливості захищати свої права та свободи у разі їх порушення. Це право також гарантується ст. 59

Конституції України, в якій зазначено, що «кожен має право на професійну правничу допомогу; у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно; кожен є вільним у виборі захисника своїх прав», а також ст. 20 КПК «Забезпечення права на захист». Таких звернень громадян до ЄСПЛ за 2018 рік було 37 з України, 12 з Греції, 7 з Туреччини, по 6 з Молдови, Угорщини, Болгарії [3]; у 2019 – 38 звернень з України, 16 з Угорщини, 7 з Греції, 5 з Болгарії, 3 з Молдови, по 1 з Франції та Естонії [4]; у 2020 – 18 звернень з України, 7 з Греції, по 3 з Румунії та Болгарії, по 2 з Угорщини та Молдови [5].

Ст. 13 Конвенції також порушується досить часто, про що свідчать наявні рішення ЄСПЛ. У справі «Антонов проти України» від 10 лютого 2022 року ЄСПЛ постановив, що неналежні умови тримання їх під вартою та відсутність у національному законодавстві ефективного засобу юридичного захисту у зв'язку з цим свідчать про порушення ст. 13 Конвенції [6]. Також ЄСПЛ констатував порушення ст. 13 Конвенції у зв'язку із неналежними умовами тримання під вартою та відсутність ефективного засобу юридичного захисту стосовно цих скарг у справі «Бас та інші проти України» від 16 вересня 2021 року [6]. За відповідним рішенням ЄСПЛ від 7 жовтня 2019 року у справі «Копитець і Штопко проти України» у заявників не було ефективного засобу юридичного захисту, що так само порушує ст. 13 Конвенції [6]. Крім вказаних можна також назвати такі рішення ЄСПЛ у справах, як «Білий проти України» від 13 січня 2022 року, «Гранітний та інші проти України» від 22 липня 2021 року, «Мельник проти України» від 21 листопада 2019 року, «Пантелесенко проти України» від 29 червня 2006 року [6]. «Сміт і Грейді проти Сполученого Королівства» від 27 вересня 1999 р.; «Аксої проти Туреччини» від 18 грудня 1996 р. [2].

Крім вже казаних також можуть порушуватися: право на інформацію, гарантоване ч. 3 ст. 29 (кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника), ст. 57 (кожному гарантується право знати свої права і обов'язки) Конституції та ч. 3 ст. 5 Конвенції; право на мовчання, яке полягає у праві людини не свідчити (не давати показання) проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом, що закріплене у ст. 63 Конституції та ст. 18 «Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї» КПК та інші права і свободи, що можуть порушуватися всупереч встановленим законом меж.

Висновки. Проведене вище дослідження дозволяє нам зробити ряд висновків. В першу чергу, значимо, що кримінальне процесуальне законодавство України корелюється із нормами міжнародних нормативно-правових актів, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в частині забезпечення прав підозрюваних (обвинувачених) у кримінальному провадженні. Зі іншого боку на практиці під час здійснення досудового розслідування та судового розгляду непоодинокі порушення прав вказаних осіб, які закріплені у національному та міжнародному законодавстві, що свідчить про недостатню ефективність правозастосування. Тому основною пропозицією у результаті проведеного дослідження є підготовка працівників державних органів у сфері реалізації норм КПК з урахуванням людиноцентричності і обов'язку урахування у своїй діяльності практики ЄСПЛ з метою недопущення нових аналогічних (чи подібних) порушень прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні.

Дане дослідження не висчерпує усіх проблем, пов'язаних із порушенням прав підозрюваних (обвинувачених) у кримінальному провадженні і застосуванням практики ЄСПЛ у вказаній сфері. Цим відкриваються перспективи подальших пошуків, зокрема, у частині виконання рішень ЄСПЛ в Україні та подальшого забезпечення на законодавчому рівні дотримання прав підозрюваних (обвинувачених), зокрема ефективної реалізації права на захист.

Список використаних джерел:

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/European_Convention_on_Human_Rights.
2. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/Eng#%20>.
3. Violations by Article and by State. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2018_ENG.pdf.
4. Violations by Article and by State. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2019_ENG.pdf.

5. Violations by Article and by State. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Stats_violation_2020_ENG.pdf.
6. Стаття 13 «Право на ефективний засіб юридичного захисту». URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-13-pravo-na-efektivniy-zasib-yuridichnogo-zahistu-4206>.
7. Стаття 5 «Право на свободу та особисту недоторканість» URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-5-pravo-na-svobodu-ta-osobistu-nedotorkanist-4200>.
8. Стаття 6 «Право на справедливий суд» URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-6-pravo-na-spravedliviy-sud-4201>.
9. Стаття 8 «Право на повагу до приватного і сімейного життя» URL: <https://minjust.gov.ua/m/stattya-8-pravo-na-povagu-do-privatnogo-i-simeynogo-jittya-4202>.